

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

М. ГЕДІН

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5031-8207>

Київський національний лінгвістичний університет

У статті досліджується українське історичне краєзнавство як один з ефективних інструментів формування історичної пам'яті та духовності українського народу. Інтерес до краєзнавства як одного з різновидів регіоналістики стимулює процеси відродження історичної пам'яті народу, який впродовж кількох століть був позбавлений можливості знати своє минуле. У цьому контексті важливе значення має аналіз наукового знання щодо історико-краєзнавчої роботи, тлумаченням його теоретичного та практичного значення. Визначено, що предметом вивчення історичного краєзнавства є історія рідного краю, «малої батьківщини» (регіону, району, міста, села). Ця історія локалізована в історичних подіях, які матеріалізовані в пам'ятках історії та культури. На відміну від історичної регіоналістики, історичне краєзнавство має більш прикладний характер, приділяє увагу деталям, конкретним аспектам історії рідного краю («малої батьківщини»). Спираючись на аналіз існуючих досліджень, виділено шляхи актуалізації історичного краєзнавства у процесі формування української національної ідентичності. Акцентовується увага на виховній і консолідуючій функції історичного краєзнавства в процесі відродження української нації. Розглянуто особливості формування національної самосвідомості молоді, визначено напрями реалізації завдань держави для утвердження в свідомості громадян України власної національної гідності. Хронологічні межі дослідження охоплюють період становлення краєзнавства як науки, а не лише справи аматорів. Особлива увага приділяється розвитку наукової тенденції в краєзнавстві під час організаційного утвердження краєзнавчого руху (20-ті рр. ХХ ст.). Досліджується становлення краєзнавчих структур, їх вплив на розгортання історико-краєзнавчого руху, ставлення державних органів до цієї справи.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий рух, науковий потенціал, наукова тенденція, наукові товариства, персоналії.

The article researches the Ukrainian historic regional studies as one of the effective tools for creating historical memory and spirituality of the Ukrainian people. Interest for local history as one of the variety of regionalistics stimulates processes of revival of historic memory of a nation deprived of knowing their past for centuries. According to this context the analysis of scientific knowledge of historical and ethnographic work, its theoretical and practical meaning is of great value. Determined that the subject of studies of local history is the history of his native land, 'homeland' (region, district, city, village). This history is localized in the historical events that materialized in the monuments of history and culture. Unlike historical regional studies, local history is more applied nature, pays attention to detail, the specific aspects of the history of his native land ('homeland'). Based on the analysis of the existing research, actualization to form the Ukrainian national identity have been distinguished. The educating and consolidating functions of historic regional studies in the process of the Ukrainian nation revival have been focused on. The research deals with peculiarities of young people's national consciousness formation, determines the state directions and objectives for the establishment of Ukrainian citizens' national dignity. Chronological boundaries of the study cover the period of the establishment of regional studies as a science, and not just the affairs of amateurs. Particular attention is paid to the development of scientific trends in local history in the period of its organizational realization in 1920s. The development of regional geography structures is studied, their influence on the development of historical geography movement of the setting up of state bodies.

Key words: local history, local history movement, scientific potential, scientific tendency, scientific society, personality.

Здобуття Україною незалежності стало могутнім стимулом відродження духовності й історичної пам'яті народу. Розширилися межі наукового пошуку й коло людей, причетних до вивчення і збереження багатовікових культурних традицій. На тлі загального посилення інтересу суспільства до витоків і джерел духовності з кожним роком примножується потенціал і урізноманітнюються функції краєзнавства, зростає його виховна роль.

Сьогодні виокремило нагальну необхідність у відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини українців. Краєзнавству належить виняткове місце у процесі вивчення і збереження багатовікових культурних традицій самотніх куточків України. Український краєзнавчий рух, що веде свій родовід від легендарних літописців часів могутньої Русі, героїчної доби козаччини, недовгої, але знаменної пори Центральної Ради, часів тоталітаризму та епохи національно-демократичного відродження, є вагомим складовою української національної історії, культури та духовності.

Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, а й формою самозахисту від ударів долі. Безпрецедентні гоніння царизму на українську культуру й мову загрожували українству національною смертю, і тільки самовіддані зусилля кількох поколінь краєзнавців підтримували в суспільстві інтерес до культури, мови, традицій українського народу. Обстоювати українські національні цінності і в імперській, і в радянській часи значило свідомо піддавати свою долю неабияким випробуванням.

Формуючи громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади, краєзнавство виступає могутнім чинником успішного розвитку українського суспільства ХХІ ст. і сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах громадсько-політичного й духовного життя. Соціогуманітарна парадигма краєзнавства набуває пріоритетного і суспільного значення.

Щодо перших рефлексій феномену подорожей, слід зазначити, що подорожування, мандри, відвідування були невід'ємною складовою культурного життя античного світу. Уявлення про природу і сутність подорожей знайшли своє відображення у давньогрецькій міфології. Перші узагальнення подорожей знаходимо у представників різних філософських шкіл античності – Фалеса, Солона, Піфагора, Платона, Прокла та інших. Подорожі античних мудреців і мислителів були одним із способів пізнання навколишнього світу через діалоги і суперечки, обмін думками. Особливістю таких подорожей був високий духовно-культурний, безкорисливий, поліфункціональний характер. Давньогрецькі філософи подорожували заради самоосвіти та навчання інших, з метою знайомства з видатними мислителями інших країн і долучення до їх мудрості, ознайомлення з іншою культурою і презентації здобутків своєї культури іншим народам¹.

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх життєвими потребами – мисливством, рибальством, скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Витоки краєзнавства зародилися разом з пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали окремі роди і племена наших пращурів, вже на ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовувалися для здобуття людьми необхідних засобів для свого існування. Окремі знахідки кістяних пластин з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30-20 тисяч років тому в мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм².

Здавна краєзнавство, подорожування, мандрівництво, а згодом екскурсії і туризм, взаємодіяли між собою, були тісно пов'язані спільним прагненням пізнати навколишній світ, свою Вітчизну та рідний край.

Першим географом-краєзнавцем, істориком, етнографом, що описав терени України, вважають Геродота з Гелікарнаса (484 – 425 рр. до н.е.). Він описав околиці м. Ольвія, пониззя Дніпра, Велику Скіфію – Північне Причорномор'я (скіфи-орачі, скіфи-кочівники, скіфи царські).

У подальшому краєзнавчими дослідженнями території України займалися давньогрецький грецький географ, історик Страбон (66 – 20 рр. до н.е.), римський картограф, етнограф Клавдій Птоломей (90 – 160 рр.). Клавдій Птоломей першим серед вчених почав відрізняти географію (загальну географію) і хорографію (країнознавство і краєзнавство)³.

Римський вчений-історик Помпоній Мела створив у 40-их рр. н.е. карту Сарматії де виділялась чітко Меотида (Чорне та Азовське море), Тавріка (п-ов Кримський), річки Дон, Дніпро, Пд. Буг, Дністер, Дунай. Північніше Сарматії на карті розміщений етнонім венеди (venedes) – перша документальна самоназва угруповання ранньослов'янських племен. Пізніше колоритні краєзнавчі картини слов'янського землеробського побуту описані послом імператора Візантії Приском Паннійським під час його подорожі у столицю гунського царя Атілі у Подунав'ї⁴.

Уже в Середньовіччі прослідковуються конкретні зв'язки краєзнавства з подорожуванням і мандрівництвом. Значну частину описів українських земель – Причорномор'я, Волині, Поділля, Запоріжжя, окремих міст і сіл – було здійснено людьми, які мандрували Україною – дипломатами, купцями, священнослужителями та ін. Здебільшого це були іноземці. Їх твори за своїм характером належали переважно до мемуарного жанру – щоденники, спогади, хроніки подорожей, написані очевидцями та безпосередніми учасниками подій. Авторів цих праць, попри їх основні заняття та мандрівництво, можна вважати справжніми краєзнавцями, оскільки їх цікавило все – відомості з історії, географії, економіки, топоніміки краю, люди, які його населяли, міста, їх планування, забудова, оборонні споруди, храми та ін. Саме ця обставина дає підстави причисляти праці мандрівницько-мемуарного жанру до краєзнавчих джерел про Україну⁵.

Прикладом таких праць є подорожні записки мандрівників XI-XVII ст., які відвідували Україну – німецького єпископа-проповідника Бруно Кверфуртського, який на початку XI ст. дорогою до печенігів побував у Києві, був гостем великого князя Володимира Святославовича; папського посла до монгольського хана Плано Карпіні, який ідучи через Чехію, Польщу, Русь, у 1246 р. відвідав Київ. Описи Криму залишив Вільгельм Рубрук, посол французького короля Людовика IX до Орди, який у 1252 р. подорожував Кримом і Північним Приазов'ям⁶.

Систематичні краєзнавчі пошуки проводилися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис «Повість врем'яних літ». Сьогодні є всі підстави вважати його першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів – Нестора Літописця – першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву «Україна» (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209 – 1292 рр.), де міститься більша кількість цінної історико- та географо-краєзнавчої інформації. Західноєвропейський дипломат Жильбер де Лянуа описав свою подорож західноукраїнськими теренами 1421 р., зокрема він відвідав Судову Вишню, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Подальше видання путівників налагоджується з розвитком прочанства до вітчизняних святинь. Особливо значну роль у виданні релігійно-краєзнавчої літератури для прочан відіграла Києво-Печерська лавра, що була головним центром прочанства в Україні. В її типографії у кінці XVIII- XIX ст. було видано 16 путівників по Лаврі та святих місцях Києва⁷.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний, та ін. методи дослідження. Тогочасні краєзнавчі описи набувають комплексного характеру і є синтезом картографічних, фізико-географічних, економіко- географічних і демографічних характеристик певної території.

Усе ж, необхідно відмітити, що на початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України. М. Ломоносов вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем КМА Г. Новицьким написано дослідження «Краткое описание о народе остячком». Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить Івану Кирилову. У 1731 р. він видав книгу «Цветущее состояние Всероссийского государства». У 1745 р. Академія наук випустила «Атлас Российской империи», в якому зібрана цінна інформація і про Україну⁸.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою «поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей». Це було перше наукове товариство в російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. У 1777 р. при Академії наук був створений Топографічний комітет, який розробив «Проект топографічного опису Росії», заклав фундамент для такої копіткої роботи, як складання топографічних описів губерній і намісництв, що була проведена наприкінці XVIII ст. і сприяла розвитку краєзнавчих досліджень⁹.

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Поділля, Київщини) до складу Російської імперії у правлячих колах виникли потреби в отриманні різнобічної інформації про багатства краю з метою їх економічного використання. У новоутворених губерніях розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру. У 1795 р. були створені атласи намісництв, які містили стислі топографічні описи. Топографічний опис є надзвичайно цінним джерелом з погляду методики організації краєзнавчого дослідження та наявності фактичного краєзнавчого матеріалу.

Загалом, у пізньому середньовіччі та на початку модерної доби було закладено засади для розвитку наукового краєзнавства. У другій половині XVIII – середині XIX ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень, що призвело до зародження наукового краєзнавства в Україні. На цьому етапі було підготовлено умови для становлення й утвердження краєзнавства як наукової галузі та навчально-просвітницької дисципліни.

Велике значення для становлення українського краєзнавства мала плідна діяльність «Товариства Нестора–Літописця» при Київському університеті Святого Володимира, Одеського наукового товариства історії та старожитностей, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Наукового історико-філологічного товариства при Харківському університеті, Подільського церковного історико-археологічного товариства, Товариства дослідників Волині у Житомирі та багатьох інших регіональних об'єднань поціновувачів рідного краю. Розвитку краєзнавства сприяло й проведення 15 Археологічних з'їздів, 6 із яких відбулися в Україні.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені та діячі української культури: М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяла розвитку краєзнавства як науки та усвідомленню її нерозривного зв'язку з освітньою галуззю.

Слід зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях України проходив процес становлення краєзнавства та краєзнавчого руху. Цьому сприяла діяльність статистичних комітетів, зокрема чернігівського. У 70 – 80-х рр. XIX ст. для розвитку краєзнавства чимало зробило Чернігівське земство та його статистичний відділ. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відігравали наукові товариства. У цей час з'являється низка путівників, довідників, альбомів, описів окремих населених пунктів, розрахованих на різні види туристичних подорожей. Передусім, це були туристичні путівники по Криму, Києву, Одесі, Чернігову, Харкову, Житомиру та ін.

Рамки туристичного краєзнавства помітно розширилися з початком діяльності туристичних об'єднань і організацій. До кола їх інтересів входили не тільки організація туристичних подорожей, а й наукові краєзнавчі дослідження для потреб туризму, розробки маршрутів і методичних матеріалів. Так, Кримський гірський клуб, що був самостійним науково-громадським туристичним об'єднанням, поставив перед собою завдання вивчення Кримських гір, степів і морів. На зборах його членів заслуховувались наукові реферати, доповіді, що стосувалися природи Криму, його географії, історії, етнографії, вивчення прибережної чорноморської смуги Криму, кримських печер. Ці краєзнавчі матеріали значною мірою лягли в основу створення мережі туристичних маршрутів.

На початку 1920-х рр. термін «краєзнавство» остаточно витіснив назву «батьківщинознавство», його почали застосовувати як до наукових пошуків, так і до громадського руху, спрямованого на вивчення певної території (краю) та захист культурної спадщини¹⁰.

Фундаментом для розгортання вітчизняних наукових пошуків стало створення в листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук, у структурі якої працювала низка постійних комісій. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відіграли наукові товариства при ВУАН. Значний вплив на виникнення організованого краєзнавчого руху в Україні мала Перша Всеросійська конференція наукових товариств з вивчення місцевого краю (1921 р.)¹¹.

У радянський період реалізація пізнавальної функції туризму надзвичайно гальмувалася засиллям комуністичної ідеології, втручанням партійних органів у зміст роботи туристично-екскурсійних організацій. Дуже часто вони цілком свідомо підміняли пізнавальну функцію туризму пропагандистсько-виховною. Тому інформаційні матеріали туристичних подорожей і тексти екскурсій у цей період були переобтяжені мертвими догмами, гаслами, страждали від декларативності, набридливої повчальності, фальшивої статистики, безпроблемності, однозначності підходів до висвітлення подій і явищ.

У той же час, починаючи з 1922 р. в Україні відбувався процес швидкого формування мережі краєзнавчих інституцій. У листопаді 1922 р. академік А. Лобода очолив утворену при ВУАН Комісію краєзнавства, котра взяла на себе координацію регіональних досліджень у республіці та на середину 20-х років виступила головним центром об'єднання всіх краєзнавчих структур в Україні. До складу комісії входили такі відомі українські вчені, як А. Лобода (голова), В. Лучицький (заступник), О. Фомін, І. Шмальгаузен, М. Птуха (заступник), В. Липський, П. Тутковський, М. Василенко, М. Шарлемань та інші. У 1923 р. створено Харківську комісію краєзнавства, яка діяла під керівництвом Д. Зеленіна та О. Федоровського. Велику допомогу їй надавали патріархи харківського краєзнавства академіки Д. Багалій та Д. Яворницький, у її роботі також брали участь С. Таранушенко, О. Синявський, О. Івановський. Наприкінці 1923 р. в Україні було створено 3-тю академічну краєзнавчу комісію – Одеську, – під головуванням С. Дложевського, директора Одеського історико-археологічного музею. Про плідну діяльність останньої свідчить той факт, що одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання «Вісника Одеської комісії краєзнавства» та зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку¹².

Окрім академічних (центральної) комісій краєзнавства, діяли наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства тощо, які було створено впродовж 1923 – 1924 рр. Поза межами офіційного краєзнавчого руху, важливого значення щодо заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії надавав голова Історичної секції ВУАН академік М. Грушевський, який, повернувшись із еміграції, у 1924 р. створив Комісію розроблення історії України, що здійснювали комплексне вивчення історії населених пунктів, окремих регіонів.

На початку 1920-х років відчутною була необхідність об'єднання краєзнавчих сил, створення в Україні єдиного координаційного центру, який би очолив увесь краєзнавчий рух. Національне

піднесення, яким супроводжувалася «українізація» в політиці радянської влади, створило умови для концентрації та координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху¹³.

Перед тим, як в Україні відбулася Всеукраїнська конференція краєзнавців (травень 1925 р.), в Росії в грудні 1924 р. пройшла II Всесоюзна краєзнавча конференція. З нею дослідники пов'язують закінчення попереднього періоду і початок нового в історії краєзнавчого руху, характерною особливістю якого можна вважати нівеляцію наукового і посилення партійного впливу на краєзнавчий рух. ЦБК було виведене зі складу Академії наук і передане у безпосереднє підпорядкування Головнауці Наркомосу РСФРР, відбулися відповідні кадрові зміни – до складу ЦБК та редакції журналу «Краеведение» увійшли чиновники Головнауки. Зміни у кадровому складі керівництва краєзнавчого руху досить швидко стали позначатися на змісті краєзнавчої роботи. 1925 р. у цьому відношенні був ще перехідним. У теоретичному плані вже не було попередньої єдності. Тому на перший план в роботі ЦБК у цей період виходять організаційні питання¹⁴.

Ідея створення краєзнавчого наукового центру реалізувалася, коли перша Всеукраїнська краєзнавча конференція (Харків, 28 – 31 травня 1925 р.) обрала Український комітет краєзнавства (УКК), який працював під безпосереднім керівництвом Укрнауки Народного комісаріату освіти. Існування УКК було передбачене як тимчасове. Він повинен був провести облік чинних краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівництвом, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої справи, спрямувати її перебіг в одному напрямі та, наостанок, скликати в 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців. Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інституту краєзнавства (ЦНДІК), для заснування якого й повинен був підготувати ґрунт. Однак планам, які накреслила конференція, не судилося здійснитися, передусім з причини нестачі коштів. Не проведено з'їзд у 1926 р., не було створено й ЦНДІК. Інститут краєзнавства був створений лише в Чернігові, проте й він проіснував недовго¹⁵.

На тлі нездійснених намірів Українського комітету краєзнавства, появу його друкованого органу – часопису «Краєзнавство» – дослідники вважають найбільшим досягненням Комітету. Слід зазначити, що у планах ДВУ часопис «Краєзнавство» значився в рубриці «Науково-дослідні», «Наукові» журнали. Науковий, науково-популярний статус журналу знайшов вияв у певній частині його статей, зосереджених у розділах «Загальний» (висвітлював теоретичні засади, загальні питання краєзнавства), «Методика краєзнавчої роботи» (подавалися практичні поради з методики краєзнавчої справи).

Український комітет краєзнавства провів велику роботу з інституалізації краєзнавчого руху, налагодження зв'язків з існуючими та зі створення нових краєзнавчих структур. Так, на 1 січня 1929 р. у 32 округах йому підпорядковувалося 51 товариство, 658 гуртків, 18 810 членів. Значним досягненням УКК було видання його друкованого органу – часопису «Краєзнавство». Матеріали, опубліковані в 1927–1930 рр., дають уявлення про основні напрями краєзнавчої роботи, реальні здобутки місцевих організацій, окремих краєзнавців. Орієнтуючись на всебічне вивчення країни, Український комітет краєзнавства ставив перед собою досить амбітні завдання. Так, з 1929 р. було передбачено, що, спираючись на всю мережу чинних краєзнавчих осередків, так і на окремих краєзнавців, із залученням фахівців та працівників туристичної галузі, розпочати концентрацію всіх матеріалів із вивчення УРСР шляхом систематичного складання кадастру (картотеки) краєзнавчих об'єктів.

Загалом, наукова тенденція в розвитку краєзнавства досить виразно і яскраво проявилася у 20-і рр. ХХ ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, в тому, що краєзнавство розвивалося під егідою академічних наукових установ, у керівництві краєзнавчим рухом і розробці його теоретико-методологічних засад брали участь відомі вчені, науковці. Значна їх частина прагнула

не лише до організаційного оформлення краєзнавства, створення відповідних наукових інституцій краєзнавчого спрямування, але й перетворенню його в особливу дисципліну – «науку про край».

Сутністю наукової тенденції у краєзнавстві 20-х р. була спроба втілення в життя «проекту» взаємодії різних наукових напрямів з метою вивчення різноманіття природних, історичних, культурних та економічних особливостей країни шляхом суцільного порайонного вивчення територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Так краєзнавство має «історичне право» на подальший розвиток на шляхах міждисциплінарних підходів, на використання наукової спадщини визначних учених не меншою мірою, аніж, скажімо, такий сучасний напрям як регіоналістика (історична регіоналістика).

З 1929 р. розпочався різкий спад масовості краєзнавчого руху, а з 1933 р. – занепад. Це було пов'язано з процесами радянзації всіх галузей життя суспільства, зокрема й краєзнавчого руху. Тон у «перебудові» краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства, з яким УКК підтримував тісний зв'язок. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в центральній столиці курсу, методології, змісту діяльності. А там посилювалася тенденція розвитку виробничого краєзнавства. Протягом 1927–1930 рр. був замінен майже весь керівний склад ЦБК, а відомі вчені, пов'язані з краєзнавством, – М. Анциферов, С. Бахрушин, І. Гревс, М. Смирнов та деякі інші, – були заарештовані та вислані за звинуваченням у контрреволюційній діяльності¹⁶.

Вирішальна роль у знищенні «старого краєзнавства», яке оптимально поєднувало виробничі та гуманітарні питання, належала IV Всеросійській краєзнавчій конференції (березень 1930 р.), на якій було прийнято рішення про ліквідацію існуючої краєзнавчої системи. Конференція вимагала оновлення керівних кадрів руху. На місцях було запропоновано організувати обласні, крайові та районні бюро краєзнавства, краєзнавчі осередки. Краєзнавство 1920-х рр. піддавалося нищівній критиці. Змінилися завдання та мета нового «радянського робітничо-селянського масового краєзнавства», які були сформульовані в опублікованій у березні 1931 р. спеціальній постанові РНК РСФРР.

Серед причин, які обумовили занепад краєзнавчого руху в Україні, дослідники називають репресії проти активістів краєзнавчого руху; крах політики коренізації (українізації), який припадає на кінець 20-х – початок 30-х рр.; скрутне матеріально-фінансове становище держави (що підривало авторитет УКК, приводило до втрати зв'язку з низовою ланкою); голод 1932-1933 рр.; ломку адміністративно-територіального устрою (перехід на обласний поділ) і розпад під тиском усіх цих обставин краєзнавчих формувань (зокрема, округових товариств), які виявилися не готовими до цих змін. Залишившись без периферії, у середині 1933 р. змушений був припинити свою роботу Український комітет краєзнавства.

До цього додалися руйнівні процеси у науковій сфері. Ліквідовувалися наукові товариства, створені свого часу під егідою ВУАН, які мали помітний вплив на вивчення регіонів, об'єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. 28 листопада 1929 р. сесія ВУАН за пропозицією наркома освіти М. Скрипника прийняла рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки. Одночасно репресії проти старої української інтелігенції остаточно позбавили українське краєзнавство найбільш кваліфікованих і підготовлених наукових кадрів¹⁷.

З початку 30-х рр. керівництво краєзнавчим рухом в Україні поступово перейшло до Народного комісаріату освіти України, що продовжував орієнтуватися на масове залучення населення до краєзнавчих досліджень, ігноруючи наукові розробки «буржуазних» вчених, намагаючись відсторонити їх від участі у краєзнавчій діяльності. Це, безумовно, негативно вплинуло на краєзнавчі дослідження. Позбавлене наукового керівництва, краєзнавство почало занепадати¹⁸. Системні студії з історії, природознавства, географії, економіки краю в діяльності переважної більшості краєзнавчих організацій не виправдано підмінялися різноманітними екскурсіями на підприємства, природу, бесідами, зустрічами з відомими земляками тощо.

Краєзнавство розвивалося у міжвоєнний період у важких умовах денаціоналізації на західноукраїнських землях. Проте, на відміну від УРСР, в Галичині у 30-ті рр. видавалася науково-популярна краєзнавча література, українські підручники зі шкільного краєзнавства, праці з мандрівного краєзнавства. Особливої уваги заслуговують теоретичні статті, опубліковані в краєзнавчому журналі «Наша батьківщина» (1937–1939 рр.). З приходом на Галичину (у вересні 1939 р.) радянської влади були знищені практично всі діючі українські краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму та націоналізму¹⁹.

Друга світова війна призвела до ще більшого занепаду краєзнавчого дослідництва в Україні. Однак, деяку краєзнавчу роботу і в цих умовах проводили вцілілі музеї. На окупованих німецькими загарбниками територіях, певну роль у популяризації краєзнавчих досліджень відігравала й преса. У цей період ученим і краєзнавцям вдалося надрукувати низку книг і публікацій у газетах та журналах. Це є свідченням того, що краєзнавча діяльність існувала навіть у найнесприятливіші для неї періоди, що краєзнавство буде доти, доки буде битися гаряче серце останнього краєзнавця. Краєзнавство як вид науково-громадської діяльності, в 30–50-і рр. через різні причини затухало, навіть згоралося на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього та наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень, але процес тривав.

З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху. Російська дослідниця М. Лоскутова зазначає, що краєзнавчий рух, який відродився в роки хрущовської «відлиги», був уже рухом зовсім іншого порядку, аніж краєзнавчий рух 1920-х рр., у рамках якого було здійснено спробу втілення в життя «проекту» взаємодії різних наукових напрямів із метою вивчення різноманіття природних, культурних та економічних особливостей країни шляхом суцільного порайонного вивчення територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Це пов'язано з тим, що в повоєнний час питання районування з актуальної політичної проблеми перейшли у винятково академічну площину, і природничі науки, зокрема географія, далеко відійшли від концепцій, характерних для 1910-х рр., а на периферії вже існувало достатньо інституціональних можливостей, щоб займатись цими дисциплінами. Ці об'єктивні процеси, безумовно, вплинули й на наукове осмислення суті поняття «краєзнавство», яке продовжилося в ті часи, відбувалося звуження в трактуванні його завдань. Превалювала думка про краєзнавство як комплекс наукових дисциплін, всебічне вивчення певної території. При цьому трактування мети і завдань краєзнавства звужувалися до підкреслювання прикладної ролі краєзнавчого знання («в інтересах соціалістичного будівництва») або ж дидактичних цілей (вивчення «учнями і студентами на заняттях і в позаурочний час»)²⁰.

У 60-ті рр. політичне керівництво України прийняло низку важливих рішень, пов'язаних із розвитком історичного краєзнавства. Зростав інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створювалася мережа історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів, громадських історико-культурних музеїв. Важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Як відомо, в період 1930 – 1950-х рр. козацька тематика перебувала не в пошані ідеологічних провідників радянського суспільства²¹. Вона поступово зникла з програм наукових досліджень, була вилучена з видавничих планів.

У другій половині 80-х рр. посилюється процес організаційного оформлення краєзнавчого руху. У регіонах було утворено обласні краєзнавчі товариства. Відчутною стала необхідність об'єднання краєзнавчих сил у масштабі республіки, структуризації краєзнавчого руху, організаційно-методичного забезпечення.

На хвилі демократичних перетворень, національного піднесення суспільства 27 березня 1990 р. у Києві відбувся I-й Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який мав статус установчого для Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) – повноправної спадкоємиці традицій, упроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства. Головою правління ВСК було обрано доктора історичних наук, академіка АН України П. Тронька. З 1993 р. Всеукраїнська спілка краєзнавців поновила випуск репресованого журналу «Краєзнавство». У пам'ять про своїх славетних попередників, які стали жертвами тоталітарного режиму, почали видавати документальні збірники «Репресоване краєзнавство». Краєзнавці України брали найактивнішу участь у підготовці масштабного загальнонаціонального видання – науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» – про трагічні роки політичних репресій. На сьогодні в усіх областях видано 100 книг, у яких названо сотні тисяч прізвищ громадян України, які стали жертвами політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму. В усіх областях постійно виходять у світ краєзнавчі монографії, путівники, буклети, довідники.

Отже, українське краєзнавство протягом своєї історії пройшло тривалий, складний і суперечливий шлях. Прагнення його організаторів до національно-культурних пріоритетів: вивчення історії свого народу, столітніх традицій, багатой культурної спадщини піддавалося тиску з боку влади, яка різними методами намагалася залучити краєзнавчий рух до вивчення проблем, що відповідали її політичним завданням. У підходах до краєзнавчого руху політика влади базувалася на подвійних стандартах: з одного боку, вона проголошувала толерантне ставлення до існування різних товариств; з іншого – використовувала різні методи політичного тиску й адміністративні важелі впливу. Терміни «краєзнавство», «краєзнавчий рух», «краєзнавчі організації» надовго зникають з вживання як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях. Однак, тенденція поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції стала посилюватися в епоху становлення сучасної науки, що знайшло прояв у виокремленні інтегративних дисциплін, таких як українознавство, країнознавство, культурологія тощо, до яких належить і краєзнавство. Ці об'єктивні процеси розвитку сучасної науки, на наш погляд, мають сприяти й розвитку краєзнавства як комплексної дисципліни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи: монографія. Київ: Інститут історії України, 2000. 271 с.
- ² Лугова О. І., Попович С. І. Туристичне краєзнавство як напрям загального краєзнавства України: питання теорії та генези. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Вип. 5. Київ: Знання, 2004. С. 14.
- ³ Там само. С. 15.
- ⁴ Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. Київ: Знання, 2006. С. 39.
- ⁵ Лугова О. І., Попович С. І. Вказ. праця. С. 15-16.
- ⁶ Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Довіра, 1992. С. 30-31.
- ⁷ Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ: Поліс, 1996. С. 38.
- ⁸ Там само. С. 40.
- ⁹ Там само. С. 41.
- ¹⁰ Терещенко Ю. І. «Український слід» в країнах Європи, як об'єкт туристичної діяльності». *Сучасні тенденції розвитку світового і вітчизняного туризму*: зб. матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2016 р. С. 9.
- ¹¹ Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. С. 127.
- ¹² Тронько П. Т. Вказ. праця. С. 43-44.

- ¹³ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні : монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. С. 337.
- ¹⁴ Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності. . 2015. № 1-2. С. 129-143.
- ¹⁵ Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. Київ: Просвіта, 2006. С. 176-177.
- ¹⁶ Там само. С. 179.
- ¹⁷ Там само. С. 180.
- ¹⁸ Очеретянко В. І. Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20-30-ті рр. ХХ ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Випуск І. Ч.ІІ. Київ: Просвіта, 1998. С. 181.
- ¹⁹ Там само. С. 182.
- ²⁰ Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. С. 57-58.
- ²¹ Там само. С. 59.

REFERENCES

- ¹ Tron'ko P. T. Istorychne kraieznavstvo: krok u nove tysiacholittia: dosvid, problemy, perspektyvy: monohrafiia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2000. 271 s.
- ² Luhova O. I., Popovych S. I. Turystychno kraieznavstvo iak napriam zahal'noho kraieznavstva Ukrainy: pytannia teorii ta henezhy. *Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia*. Vyp. 5. Kyiv: Znannia, 2004. S. 14.
- ³ Там само. S. 15.
- ⁴ Petranivs'kyj V. L., Rutyns'kyj M. J. Turystychno kraieznavstvo: navchal'nyj posibnyk. Kyiv: Znannia, 2006. S. 39.
- ⁵ Luhova O. I., Popovych S. I. Vkaz. pratsia. С. 15-16.
- ⁶ Sichyns'kyj V. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Kyiv: Dovira, 1992. S. 30-31.
- ⁷ Ivakin H. Yu. Istorychnyj rozvytok Kyieva XIII – seredyna XVI st. Kyiv: Polis, 1996. S. 38.
- ⁸ Там само. S. 40.
- ⁹ Там само. S. 41.
- ¹⁰ Tereschenko Yu. I. «Ukrains'kyj slid» v krainakh Yevropy, iak ob'iekt turystychnoi diial'nosti». *Suchasni tendentsii rozvytku svitovoho i vitchyznianoho turyzmu : zb. materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Bila Tserkva: Vydavets' Pshonkivs'kyj O. V., 2016 r. S. 9.
- ¹¹ Shabliij O. I. Suspil'na heohrafiia: teoriia, istoriia, ukrainoznavchi studii. L'viv : L'viv. nats. un-t im. I. Franka, 2001. S. 127.
- ¹² Tron'ko P. T. Vkaz. pratsia. S. 43-44.
- ¹³ Vermenych Ya. V. Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini : monohrafiia. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. S. 337.
- ¹⁴ Honcharov O. Naukovyj potentsial kraieznavstva: retrospektyvnyj pohliad, suchasnyj stan ta shliakhy pidvyschennia efektyvnosti. *Kraieznavstvo*. 2015. № 1-2. S. 129-143.
- ¹⁵ Dem'ianchuk H. S., Dem'ianchuk B. H., Dem'ianchuk A. H. Ukrains'ke kraieznavstvo: storinky istorii. Kyiv: Prosvita, 2006. S. 176-177.
- ¹⁶ Там само. S. 179.
- ¹⁷ Там само. S. 180.
- ¹⁸ Ocheretianko V. I. Zdobutky ta vtraty ukrains'koho kraieznavstva v 20-30-ti rr. *KhKh st. Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia*. Vypusk I. Ch.II. Kyiv: Prosvita, 1998. S. 181.
- ¹⁹ Там само. S. 182.
- ²⁰ Holubko V., Kacharaba S., Serediak A. Istorychne kraieznavstvo. L'viv: Vydavnychyj tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2005. S. 57-58.
- ²¹ Там само. S. 59.